

گورستان تخت فولاد و روند تخریب آن*

هیئت پژوهشی تخت فولاد

گیلان فقیه میرزایی

محمد علی مخلصی

زهرا حبیبی

آباد(اراضی دانشکده پرواز فرودگاه سابق اصفهان) از شرق به خیابان فیض و خیابان بهار و از غرب به خیابان جهانگیر خان قشقایی محدود می‌شود. بقعه میرزا رفیعا و تکایای بروجردی و ریزی در حاشیه جنوبی خیابان سعادت آباد قرار دارند.

تاریخچه تخت فولاد

در طول تاریخ این گورستان به نامهای لسان الارض، بابارکن الدین و تخت فولاد اشتهار داشته. هرچند برخی از اقوال تاریخی و داستانهای عامیانه و اظهارات مورخینی چون حافظ ابونعیم اصفهانی، مافروخی، حسین بن ابی الرضا آوی و حاج میرزا حسن جابری انصاری، عبدالکریم گزی و عباس بهشتیان فراتر

آری اینجا خوابگاه اولیاست
بس مورخ، بس محقق، بس ادیب
تخت فولاد است و غربت این زمان
گشته اکنون خاک غم کاشانه اش
گرد غربت بوسه داده رویشان
گردها ماتم گشته شمع کویشان
نساخلف فرزند بودن تابه کی
خانه اجداد خود ویران مخواه
وادی امن است، طورانییاست
خفته در هر سوی این وادی غریب
بر جنبش جای پائی زین و آن
ره گشوده جغد بر ویرانه اش
اشک ما تم گشته شمع کویشان
خضم خویشاوند بودن تابه کی
خویش را نفرینی دوران مخواه^(۱)

در جنوب شرقی شهر اصفهان یکی از مهمترین گورستانهای تاریخی کشور با مجموعه‌ای ارزشمند و بی نظیر از مقابر و مشاهد علمای بزرگ، شعراء، هنرمندان و بزرگان دنیای علم و دین و سیاست جای گرفته که از نظر حرمت و قداست از جایگاه برجسته و رفیعی در میان گورستانهای ایران برخوردار است. این گورستان بعد از گورستانهایی چون بقیع در مدینه منوره، قبرستان ابوطالب در مکه مکرمه، گورستان وادی السلام در نجف اشرف و گورستان باب الصغیر در دمشق از مهمترین و متبرکترین گورستانهای جهان اسلام محسوب می‌شود.

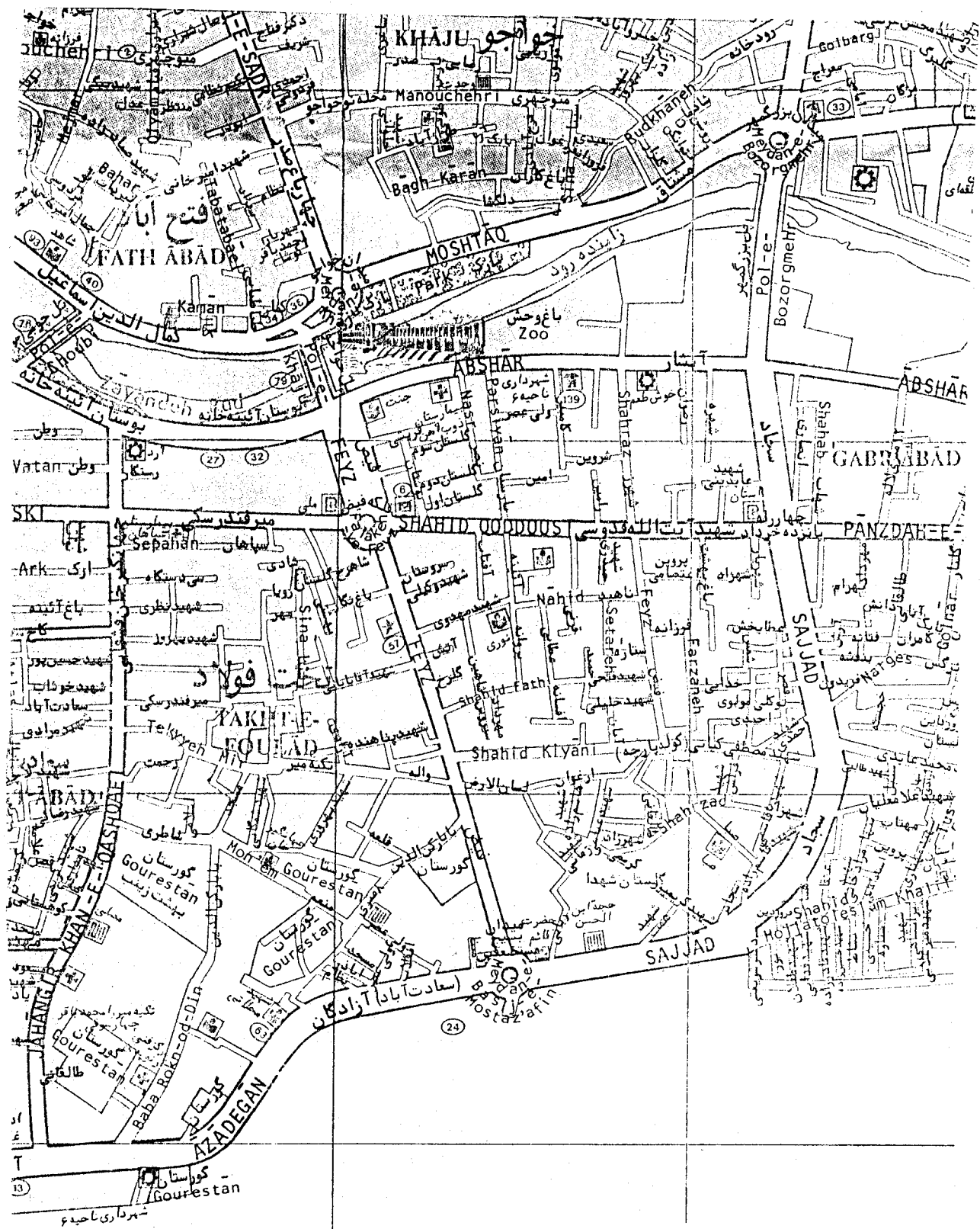
مساحت گورستان تخت فولاد حدود ۱/۲ کیلومتر مربع است که در حال حاضر از شمال به خیابان میروان جنوب به خیابان سعادت

* از سال ۱۳۷۴ هیأت پژوهشی گورستان تخت فولاد به سرپرستی گیلان فقیه میرزایی به بررسی این محوطه اسلام، پرداخت که گزارشات تفصیلی آن آماده انتشار است.

۱- شفیق، م. تخت فولاد اصفهان، اصفهان: صغیر، تابستان ۱۳۷۲

۲- محمد مهدی الاصفهانی، نصف جهان فی تعریف اصفهان، ص ۴۷.

حافظ ابونعیم اصفهانی، ذکر اخبار اصفهان ص - مافروخی، محاسن اصفهان و حسین بن ابی الرضا آوی، ترجمه محاسن اصفهان ص - جابری انصاری، تاریخ اصفهان و ری، ص ۳۱۷ و ۲۴۲ و ۲۴۳ - گزی، عبدالکریم، رجال اصفهان ص ۴۳ و ۴۴ - بهشتیان، عباس، بخشی از گنجینه آثار ملی اصفهان ص ۴۰-۴۲

موقعیت گورستان تخت فولاد در شهر اصفهان

از یک باور نیست و نمی‌تواند مأخذ علمی و مبنای تاریخی داشته باشد لیکن اظهار آن در دوره‌های مختلف گویای قدمت تاریخی گورستان تخت فولاد است.

قدیمی‌ترین مأخذی که از لسان الارض یاد می‌کند کتاب ذکر اخبار اصفهان تألیف حافظ ابونعیم اصفهانی مورخ قرن چهارم و پنجم هجری است. اظهارات ابونعیم نشانگر قداست تاریخی این سرزمین مقدس است. قبر حضرت یوشع بن نون، از آثار زمانی است که بخت النصر یهود را از فلسطین کوچانید و بخشی از آنان را در اصفهان ساکن گردانید.^۱ شاید وجه تسمیه اصفهان به یهودیه در قرون اولیه اسلام نیز از همین امر نشأت گرفته است. تا دو دهه قبل لسان الارض با دیواری ویران و کهنه محصور بود که بگفته‌ی بعضی از باستان‌شناسان در بعضی از قسمتهای آن آثار آجری سبک دیلمی بخوبی آشکار بود. گالدیری این دیوار را مورد مطالعه قرار داده و نقشه آن را نیز برداشت کرده بود.

از وضعیت تخت فولاد از قرن پنجم تا هفتم اطلاعات زیادی در دست نیست لیکن کشف تعدادی سنگ قبر با خطوط کوفی نشان از اهمیت این گورستان در این دوره دارد.

از نام گورستان تخت فولاد اثری در متون قدیمی تا قبل از صفویه به چشم نمی‌خورد. ولی شکی نیست که در قرن هشتم در کنار گورستان لسان الارض، خانقاهها و تکایا و زاویه‌های متعددی جهت سکونت، چله نشینی و اعتکاف عرفا و درویش که به بابا و پیر مشهور بوده‌اند وجود داشته که مهمترین آنها تکیه بابارکن الدین عارف شهیر قرن هشتم بوده که بعد از فوتش در زاویه خصوصی خود مدفون شده است.

دوره صفویه را می‌توان اوج شهرت و اعتبار تخت فولاد دانست. احداث مصلا بزرگ شهر، و بنای عظیم و زیبای مقبره بابارکن الدین این گورستان را در کانون توجه امرا و علما و مردم قرار داد و روز به روز بر آبادانی آن افزود. بطوریکه بر اساس پاره‌ای از متون تعداد زوایا و تکایای این گورستان نزدیک به چهارصد عدد رسید که عموماً در فتنه افغان و بعد از آن از بین رفت.

در دوره شاه عباس دوم اطراف این گورستان و مقابر، مهمانسراهای متنوع، خانقاه، تکایا و باغهای متعددی وجود داشته و دو یخچال بزرگ و چند آب انبار یخ، آب خنک زائرین

قبور را تأمین می‌کرده است.

هر چند اصفهان در دوره صفویه به استثنای امامزاده‌ها و مقابر خصوصی، دارای دوازده گورستان بزرگ بود لیکن گورستان بابارکن الدین با دفن علمای بزرگی چون میرفندرسکی، آقا حسین و آقا جمال خوانساری، مولانا عبدالفتاح تنکابنی، خاتون آبادی و میرزارفیعا اهمیت ویژه‌ای یافت.

در اوائل قاجاریه تخت فولاد روستائی کوچک با جمعیتی حدود ۱۰۰ نفر بود و بدلیل وجود باغات متعدد و سرسبز، از نقاط باصفای خارج اصفهان بشمار می‌رفت. گورستان تخت فولاد در کنار این روستا و خارج از برج و باروی شهر اصفهان قرار داشت. در حدود سالهای ۱۳۲۹ هجری سلیمان خان رکن الملک نایب الحکومه اصفهان در توسعه و عمران تخت فولاد همت گماشت. مسجد بزرگ و باصفائی از وجوه شخصی خود بنا نهاد. بر فراز مقابر شخصیت‌های بزرگ علمی و دینی موجه در تخت فولاد چون آقا محمد بیدآبادی، میرزا محمد باقر چهارسوقی صاحب روضات و حاج محمد جعفر آبادهای تکایا و بقاع عالی احداث کرد. این قبرستان تا اوائل پیروزی انقلاب قبرستان منحصر بفرد اصفهان به شمار می‌رفت لیکن از این زمان به بعد با انتقال گورستان به خارج از شهر، ساخت و سازهای بی رویه همچنین تخریب قسمتهائی از گورستان، شریف‌ترین و متبرک‌ترین گورستان ایران متروک شد.

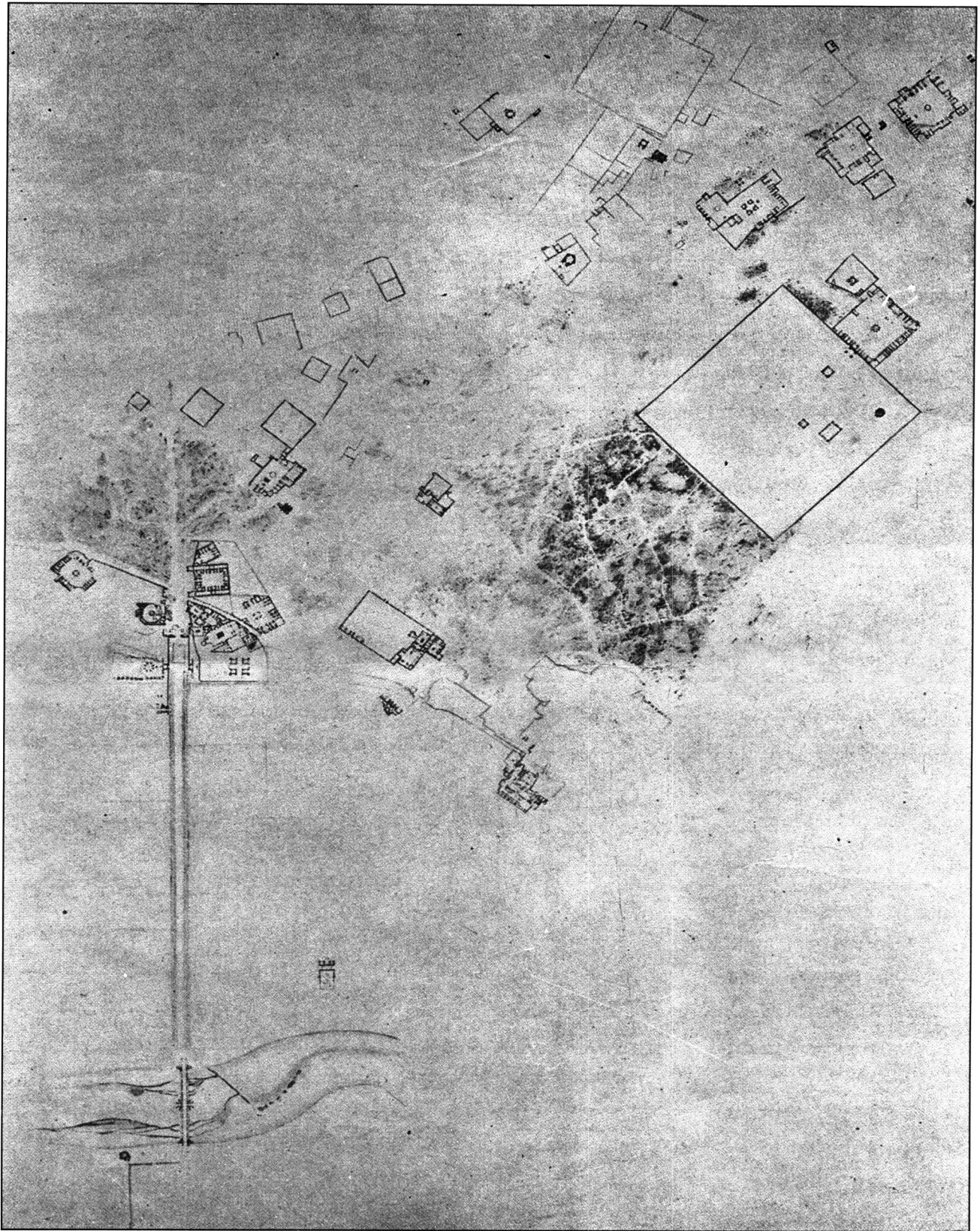
اهمیت گورستان تخت فولاد:

۱ - کثرت مشاهیر مدفون در آن

گورستان تاریخی تخت فولاد اصفهان بدلیل وسعت، و کثرت مشاهیر مدفون در آن یکی از مهمترین محوطه‌های تاریخی ایران محسوب می‌شود. از جمع عرفا به جز بابا رکن‌الدین، بابا بیات، فیضعلیشاه اصفهانی (متوفی به سال ۱۱۴۹ ه.ق.) و اسدالله گلپایگانی معروف به آذر گشسب (متوفی به سال ۱۳۲۶ ه.ق.) در تخت فولاد مدفونند.

مرقد برخی از فلاسفه و حکمای بزرگ از جمله سیراب‌والقاسم

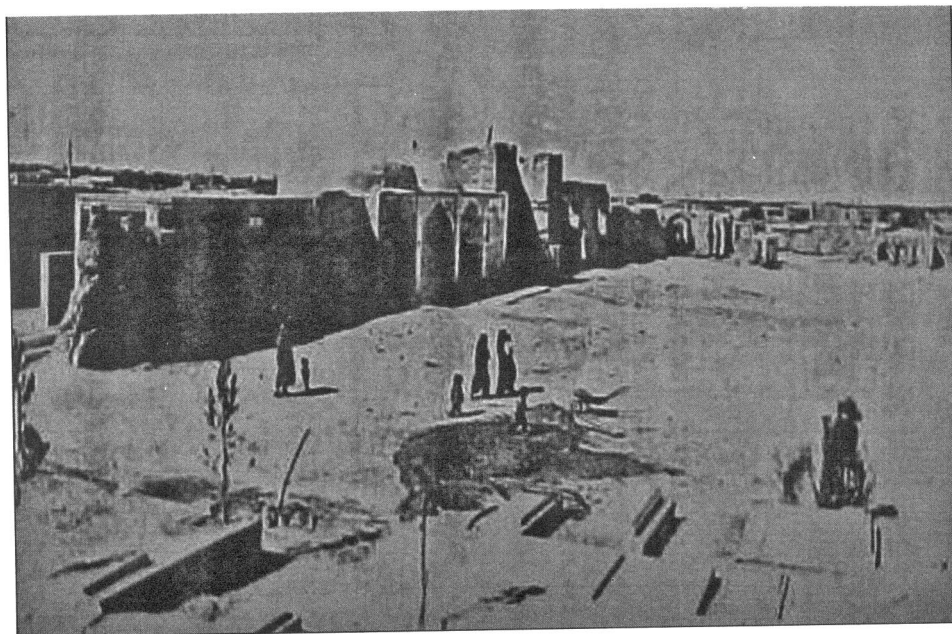
۱- جکسن ویلیامز سفرنامه جکسن ترجمه بدره‌ای، امیری ص ۳۰۹

نقشه گریستان تحت فولاد اصفهان از بودونن

قسمتی از تزیینات گچبری لسان الارض متعلق به قرن دهم

بقایای لسان الارض که به کلی تخریب شده است.

فندرسکی (متوفی ۱۰۵۰ ه.ق.)، آقاحسین خوانساری (متوفی ۱۰۹۸ ه.ق.) و جهانگیرخان (متوفی ۱۲۲۸ ه.ق.) در این مزارستان است.

جمعی از علماء، فضلاء، فقها، مجتهدین، محدثین، مدرسین و مورخین که در تخت فولاد مدفونند عبارتند از: میرمحمد اسماعیل خاتون آبادی صاحب تفسیر کبیر (متوفی به سال ۱۱۱۶ ه.ق.)، مولانا محمد بن عبدالفتاح تنکابنی مشهور به فاضل سراب (متوفی به سال ۱۱۲۴ ه.ق.)، بهاء الدین محمد معروف به فاضل هندی (متوفی به سال ۱۱۳۷ ه.ق.)، آقا محمد بیدآبادی (متوفی به سال ۱۱۹۷ ه.ق.)، ملامحمد صالح مازندرانی (متوفی به سال ۱۲۸۵ ه.ق.)، آقامیرزا محمدباقر چهارسوقی صاحب روضات الجنات (متوفی به سال ۱۳۱۳ ه.ق.)، آقا محمد مشهور به میرزا ابوالمعالی (متوفی به سال ۱۳۱۵ ه.ق.)، میرزا حسن خان جابری انصاری (متوفی به سال ۱۳۷۶ ه.ق.)، میرزا عبدالغفار تویسرکانی (متوفی به سال ۱۳۱۹ ه.ق.)، میرزا ابوالحسن بروجردی طباطبایی اصفهانی (متوفی به سال ۱۳۴۸ ه.ق.)، میرزا رفیع الدین نائینی اصفهانی (متوفی ۱۰۸۲ ه.ق.).

از اطباء میرزا سیدهاشم طبیب خراسانی (متوفی به سال ۱۱۵۴ ه.ق.)، میرزا عبدالباقی مشهور به طبیب اصفهانی (متوفی به سال ۱۱۷۱ ه.ق.)، میرزا ابوالحسن سلطان الاطباء (متوفی به سال ۱۲۶۹ ه.ق.)، میرزا مسیح خان حافظ الصحه (متوفی به سال ۱۳۰۴ ه.ق.)، سید محمد صدیق الاطباء لقمانی (متوفی به سال ۱۳۷۴ ه.ق.) و دکتر محمد ریاحی (متوفی به سال ۱۳۸۹ ه.ق.)، در این مزارستان مدفونند.

از جمع ادباء و شعرا، میرسیدعلی اصفهانی (متوفی به سال ۱۱۷۱ ه.ق.)، آقامحمد کاظم واله اصفهانی (متوفی به سال ۱۲۲۹ ه.ق.)، محمد حسین عنقاء ملقب به ملک الشعراء (متوفی به سال ۱۳۰۸ ه.ق.)، سهای اصفهانی (متوفی به سال ۱۳۲۸ ه.ق.)، میرزا عباس خان شیدا (متوفی به سال ۱۳۶۹ ه.ق.) و بیان الواعظین (متوفی به سال ۱۳۷۱ ه.ق.) را می توان نام برد.

هنرمندان و از جمله درویش عبدالمجید (متوفی به سال ۱۱۸۵ ه.ق.)، آقا محمدهاشم (متوفی به سال ۱۳۰۶ ه.ق.)، میرزا ابوالقاسم خطاط نسخ نویس (متوفی به سال ۱۳۷۵ ه.ق.)، میرزا مهدی خوشنویس (متوفی به سال ۱۳۸۷ ه.ق.)، می باشند.

از میان رجال سیاسی نیز افرادی در این مزارستان مدفونند، از جمله میرزا سلیمان خان رکن الملک، نایب الحکومه (متوفی به سال ۱۳۳۱ ه.ق.)، میرزا محمود مشهور به «صدرالمحدثین» مجاهد مشروطه (متوفی به سال ۱۳۳۲ ه.ق.)، آقاسیدعلی خراسانی معروف به «جهاد اکبر» آزادیخواه و روزنامه نویس صدر مشروطیت (متوفی به سال ۱۳۶۵ ه.ق.)، و نیز جمعی از سران ایل بختیاری را می توان نام برد.

از جمع بانوان شهیر به مریم، معروف به مادر شاهزاده (متوفی به سال ۱۲۴۶ ه.ق.)، شهربانو فرزند محتسب الممالک، شاعره (متوفی به سال ۱۱۲۰ ه.ق.)، نسیم خاتون فرزند کاشف الغطاء عالمه (متوفی به سال ۱۲۹۵ ه.ق.)، فاطمه بیگم، عالمه و شاعره (متوفی به سال ۱۳۴۲ ه.ق.)، خاور حائری، شاعره فاضله (متوفی به سال ۱۳۸۴ ه.ق.)، علویه امین فرزند امین التجار، بانوی مجتهد جهان اسلام (متوفی به سال ۱۳۰۴ ه.ق.)، اشاره کرد.

۲ - تنوع طرح و پلان معماری بناها

گورستان تاریخی تخت فولاد با تعداد زیادی از تکایا، مقابر، مساجد و آب انبار، با معماری خاص و تنوع نقشه و طرح از اهمیت ویژه ای برخوردار است.

تکایای موجود در این مجموعه را از نظر تاریخی می توان به سه دوره تقسیم کرد:

۱ - دوره صفوی:

از این دوره شش تکیه باقی مانده که عبارتند از تکیه بابارکن الدین، تکیه خوانساری، تکیه میرزا رفیعا، تکیه خاتون آبادی، تکیه میرفندرسکی، تکیه فاضل سراب و تکیه آقارضی. که تکیه آقارضی در سال گذشته بطور کامل ویران شد. تکیه فاضل هندی نیز از آثار دوره صفوی بود که متأسفانه ویران و بصورت جدید بازسازی گردید. مجموعه تکایای دوره صفوی از معماری، نقشه و تزئینات خاصی برخوردار بودند، بخصوص تنوع پلان و معماری این مجموعه را در کمتر بنای دیگر اصفهان می توان مشاهده کرد.

۲ - دوره قاجار:

احداث فروبگاه و تأسیسات مربوط به آن و از طرف دیگر احداث چندین باب مدرسه و دبیرستان در قسمت اراضی بایر این گورستان زمینه لازم را جهت تجاوزهای بعدی سودجویان فراهم آورد. تصرف غاصبانه برخی متنفذین محلی جهت به ثبت رساندن اراضی گورستان بعنوان مالکیت، احداث صدها خانه را بدنبال داشت که خواه ناخواه موجب از بین رفتن این گورستان و محو آثار ارزنده آن گردید.

از اواخر فروردین ماه ۱۳۶۳ ه.ش شهرداری اصفهان این گورستان تاریخی و قدیمی را متروکه اعلان نمود و بهمین جهت دفن اموات را از اول اردیبهشت همان سال ممنوع کرد و از همان زمان روند تخریب تخت فولاد و تجاوزهای مکرر سودجویان به این مجموعه تاریخی شکل دیگری به خود گرفت.

این گورستان تا دو دهه قبل بیش از ۷۷ تکیه و بقعه را در خود جای داده بود و روزگاری نه چندان دور که شاید از یک دهه نیز فراتر نرود زائرانش از شور و اشتیاق زیادی برخوردار بودند. اما امروزه نه تنها از آن همه شور و حال خبری نیست بلکه تخت فولاد سردرگریان، با تحمل مصائب و مشکلات با مسائل عدیده‌ای روبرو می‌باشد. این گورستان تحت فشار منگنه سلاخی است که پیش از آنکه قلبشان با ایمان و شور و نشاط الهی مالا مال باشد، مسائل اقتصادی و سودجویی چشم و گوششان را پرکرده و هیچ مسئله‌ای را جز با این دیدگاه و نظر نمی‌نگرند.

امروزه تخت فولاد رو به افول است، از برخی تکایا نیمه ویرانه‌ای بیش باقی نمانده و از برخی فقط نامشان در اذهان به جای مانده است. این تکایا بر اثر عوامل طبیعی و یا به علت طمع سودجویان قطعه قطعه شده و زمینهای آن به تملک اشخاص یا ادارات درآمده و به مصارف غیر رسیده است.

از سال ۱۳۷۴ که هیئت پژوهشی تخت فولاد در راستای اهمیت و ضرورت حفظ آثار به جای مانده این مجموعه تاریخی فرهنگی پیشنهاد ثبت اثر را به شورای ثبت ارائه داد، با موافقت شورا در تاریخ ۷۵/۳/۲۶ این گورستان تاریخی به شماره ۱۷۲۵ در فهرست آثار ملی به ثبت رسید و بعد از بازدید حضرت آیت ...خامنه‌ای رهبر معظم انقلاب اسلامی از این مجموعه و تأکید معظم له مبنی بر رسیدگی و ساماندهی این مکان تاریخی مذهبی،

تکایای بجای مانده از دوره قاجار ۲۰ عدد است که مهمترین آنها عبارتند از تکیه واله، تکیه مادر شاهزاده، تکیه بیدآبادی، تکیه ابوالمعالی، تکیه توپسراکانی، تکیه محمدجعفرآبادی، تکیه سید العراقین، تکیه خواجویی، تکیه آقا مجلس و... در احداث این تکایا بهیچوجه قصد تبعیت از معماری بناهای دوره صفوی منظور نظر نبوده. نقشه پاره‌ای از این بناها از داخل و خارج دارای پلانی هشت ضلعی است که گاه با استفاده از هشت ستون سنگی در داخل بقاع اصلی، گنبد با واسطه بر روی آنها قرار می‌گرفته است. تزئینات این تکایا را کاشیکاری‌های معقلی تشکیل می‌دهد.

۳ - دوره پهلوی:

تعداد تکایای دوره پهلوی به ۱۷ عدد بالغ می‌شد که می‌توان به تکایای آقا نجفی، بروجردی، ریزی، ... اشاره کرد.

۴ - دوره جمهوری اسلامی:

این تکایا که تعداد آنها به ۵ بنا می‌رسد، با استفاده از پلان و معماری سنتی احداث گشته و به تزئینات کاشیکاری نیز آراسته شده‌اند. تکیه بانو امین، تکیه شمس‌آبادی، تکیه حاج آقا رحیم‌آباد، تکیه فاضل هندی از این جمله‌اند. (تکیه جهانگیرخان قشقائی نیز متأسفانه در سالهای اخیر ویران و بجای آن بنای جدیدی احداث گشته که از هیچ ضوابط معماری سنتی پیروی نشده است.

روند تخریب تخت فولاد

بنابر قدیمی‌ترین اسناد بدست آمده از متون تاریخی، تخریب تخت فولاد نخستین بار در حمله افغانه به اصفهان صورت گرفت. در این یورش بناهای بسیاری ویران شد و سنگ قبرهای زیادی معدوم گردید.

در زمان ناصرالدین‌شاه نیز ظل‌السلطان مسعود میرزا حاکم جبار اصفهان دست تعدی بر بسیاری از بناهای تخت فولاد یازید و بناهای زیادی را ویران کرد. در سده اخیر، روند تخریب گورستان در حقیقت از سال ۱۳۴۸ به بعد آغاز شد. از یک طرف

سازمانها و اداراتی چون شهرداری و استانداری به اقداماتی در این راستا دست زدند.

جای تأسف است این گورستان که در گذشته با اتکاء به باورها و اعتقادات عمیق مردم به عنوان جایگاهی مقدس نگهداری می شد طی دهه های اخیر بر خلاف انتظار و با همه تعلق که به رویکرد فرهنگی و سیاسی این زمانی ما دارد مورد بی مهری قرار گرفته و تحت عنوان ساماندهی کمر همت به تخریب این مجموعه و آثار قبور مؤمنین و علماء بسته اند بطوری که تعداد بسیاری از تکایا در شرف محو و اضمحلال کامل هستند.

مبارزه با ناهنجاری های اجتماعی و اخلاقی و اعتیاد، اظهار نظرهای غیرکارشناسانه مبنی بر بی ارزش بودن بناها از نظر معماری، مبارزه با گروه های مذهبی غیرمعقول (دراویش) از جمله بهانه ها و توجیهاتی است که براساس آنها به تخریب بناها اقدام کرده اند. از سوی دیگر نوسازیهای غیر اصولی که خود کم از تخریب فیزیکی کالبد بنا ندارد، خود یک تخریب مهم محسوب می شود که در ذیل به گوشه ای از این ویرانگریها اشاره می شود:

لسان الارض

قدمت تکیه لسان الارض از دوره دیالمه است که تا سال ۱۲۵۲ نیز آثاری از این دوره در بنا به چشم می خورد. جیوسپه توزی ایتالیایی نیز از این آثار گزارشی همراه با عکس و دلرح تهیه کرده بود و در یافته هایش یکی از قدیمیترین مصلانهای ایران را نشان می داد. تزئینات کهنبری این تکیه که از آثار قرن دهم بوده از بین رفته است.

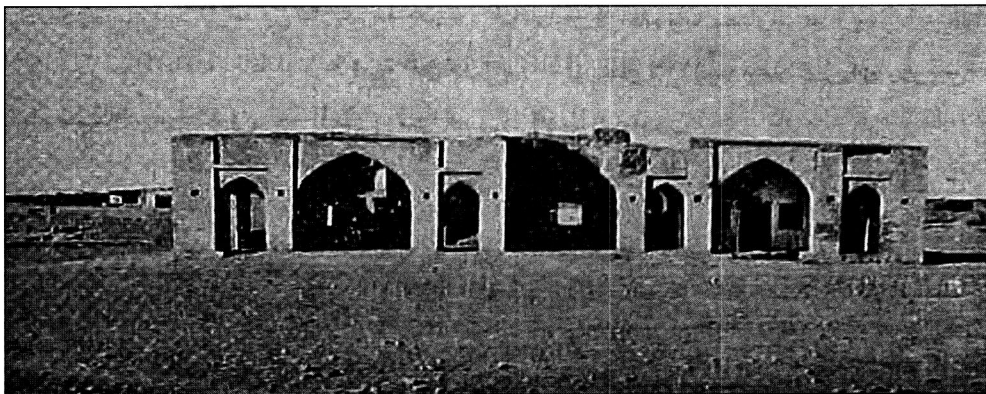
در دوره صفوی این تکیه مورد بازسازی قرار گرفت و الحاقاتی چون آب انبار بر آن افزوده شد که متأسفانه در حال حاضر تمامی بنا با الحاقات آن از بین رفته است.

مصلی اصفهان

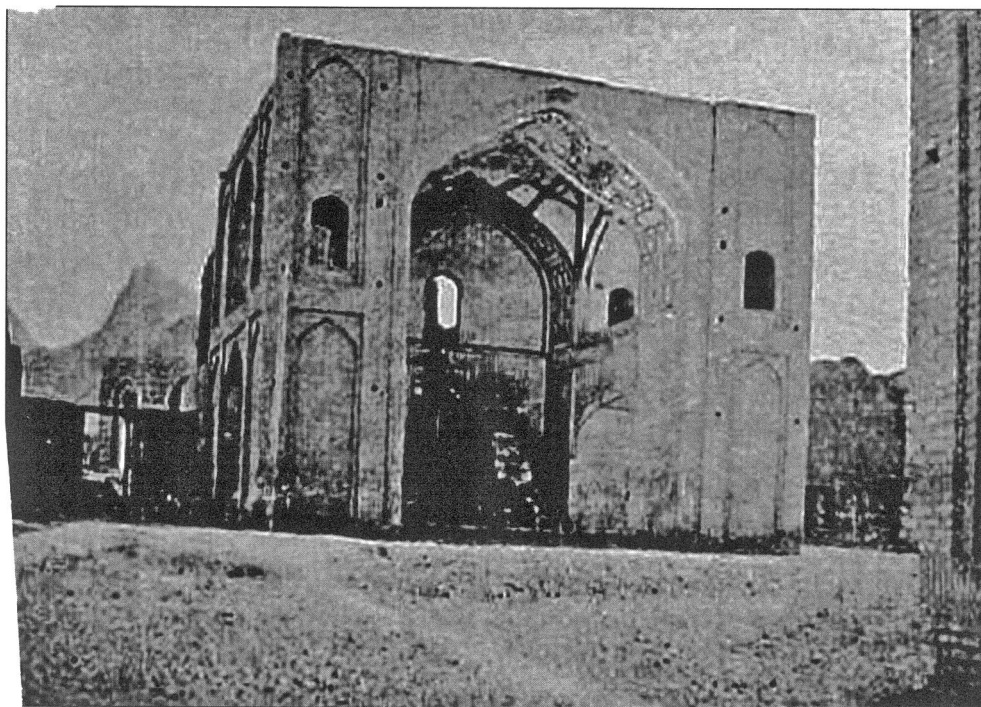
این مصلی در بین تکایای چهارسوقی و خوانساری قرار داشت که مجموعه جالبی از معماری دوره صفوی بود و سالها میعادگاه نمازگزاران عید قربان و فطر و نماز باران بود. متأسفانه این مصلی زیبا جهت احداث مصلای جدید بطور کامل از بین رفته و مسجد قاجاری جنب آن در زیر ساختمان مصلای جدید اصفهان قرار گرفته که بعد از اتمام بنا بیم ویرانی کامل آن می رود. کتیبه سنگی سردر این مسجد که توسط هیئت پژوهشی تخت فولاد قرائت شده بود مفقود شده است.

تکیه ریزی

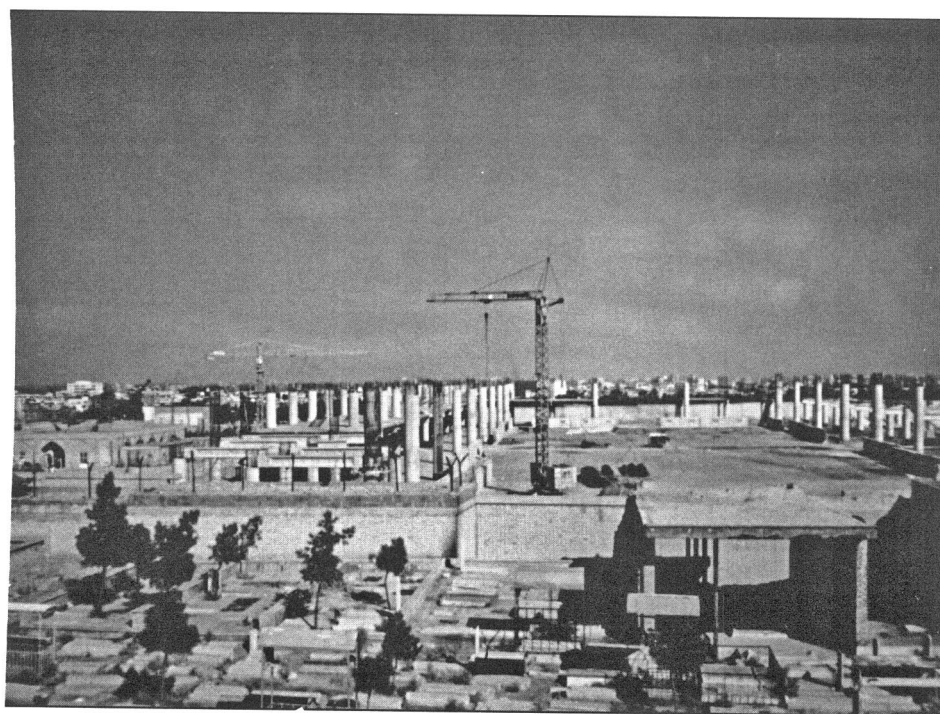
این تکیه در جنوب خیابان آزادگان و روبروی تکیه آقامجلس واقع شده و از جمله تکایای معروف و بزرگ دوره قاجار است که در سال ۱۳۲۹ هجری قمری بر روی قبر مرحوم علامه فقیه و زاهد شیخ مرتضی ریزی از شاگردان بنام شیخ مرتضی انصاری ساخته شده است. ورود به تکیه از یک هشتی با گنبد رگ چین جالب و زیبایی صورت می گرفت. در اطراف صحن حجرات بزرگی با معماری جالب و بدیعی ساخته بودند که بعضاً دارای تزئینات معقلی و شبکه های نورگیر گچی بسیار زیبایی بود. ویرانی هایی که در دو سه ماهه اخیر در این بنا صورت گرفته به

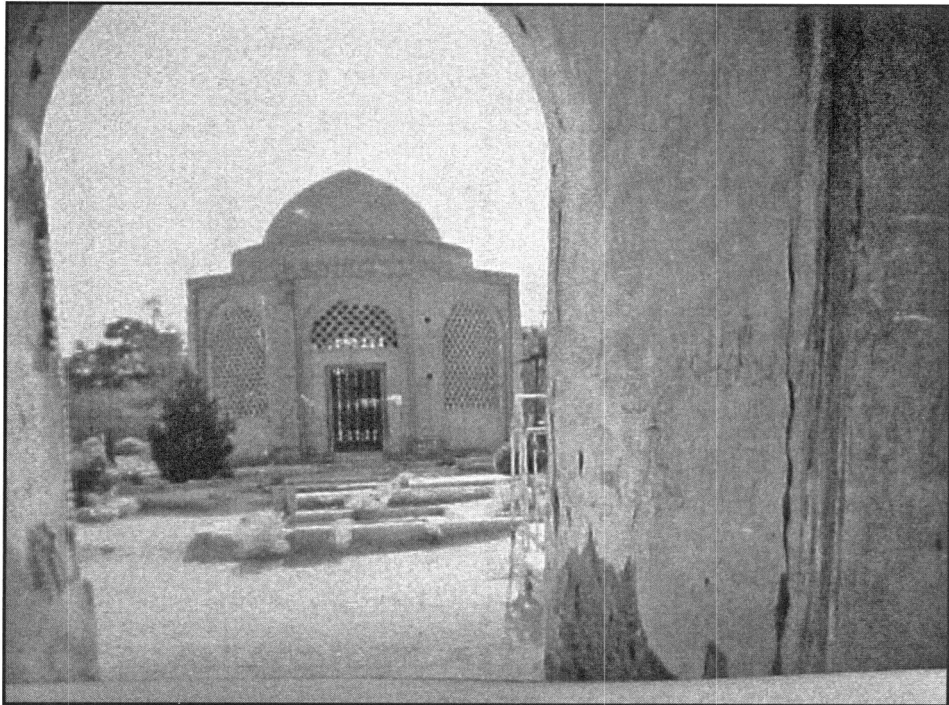
مصلی لسان الارض

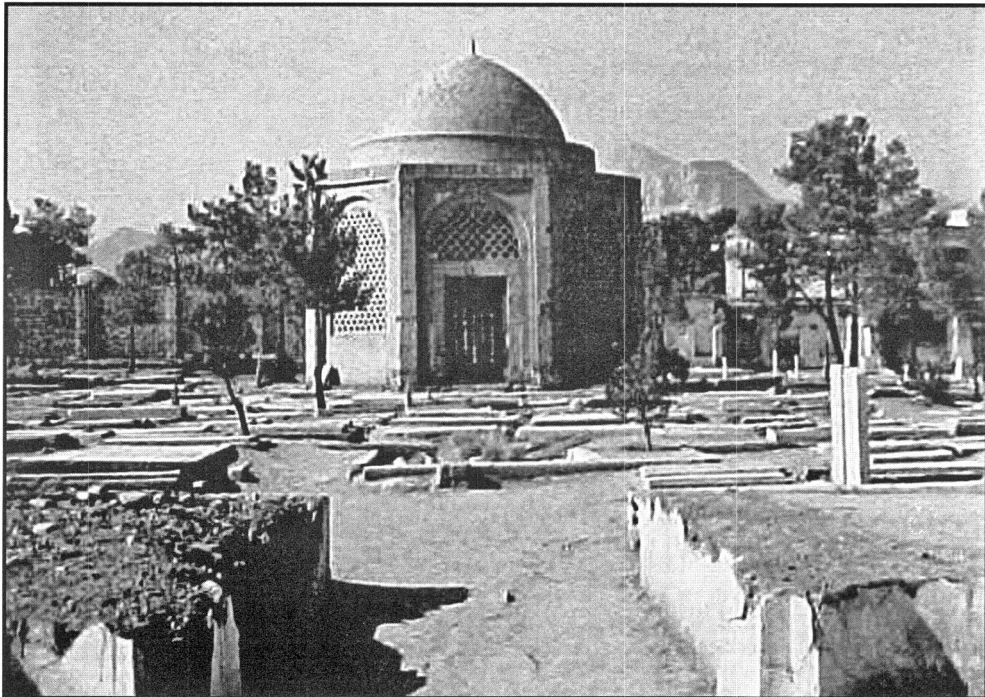
مصلاى اصفهان، از آثار دوره صفوى كه به طور كامل ويران شده است.

مصلاى جديد اصفهان در حال احداث

هشتی تکیه ریزی قبل از تخریب

هشتی تکیه ریزی بعد از تخریب

حجره‌های تکیه ریزی قبل از تخریب

حجره‌های تکیه ریزی بعد از تخریب

شرح ذیل است:

است:

- ۱- انهدام کامل حجرات و مقبره‌های خانوادگی.
  - ۲- انهدام کامل هشتی و تخریب ورودی تکیه.
  - ۳- هم سطح نمودن سنگ قبرهای حجرات تخریب شده.
- ۲- انهدام کامل تمامی حجرات و تالار ضلع شمالی.
- ۳- اقدامات مرمتی غیراصولی در بقعه.

تکیه آقا مجلس

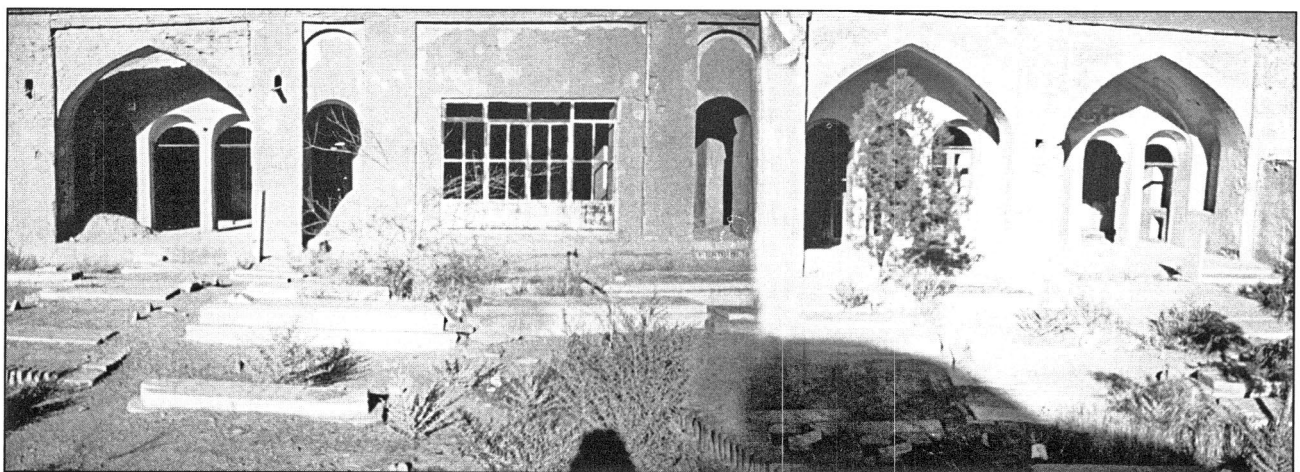
تکیه آقا مجلس که در نبش خیابان آب ۲۵۰ قرار دارد، مدفن آقا سید ابوجعفر خادم الشریعه فرزند علامه جلیل آقا سید صدرالدین محمدعالمی اصفهانی از علمای بزرگ اصفهان است که در سال ۱۳۲۵ توسط فرزندش حاج آقامجلس برفراز قبرش بنا شد و حجرات متعددی نیز در اطراف بنا ساخته شد.

در ضلع شمالی مدرس بزرگی با طرح چلیپایی و گنبد چهاربخش وجود داشت که از دوسو به دو اتاق کوچک راه داشت. این تالار و بناهای مجاورش از لحاظ معماری قابل اهمیت بودند. اتاق بزرگ آئینه کاری مدفن خانوادگی حکمی‌ها که در ضلع غربی صحن قرار دارد از ارزش هنری و معماری برخوردار است که ۲ تن از مشاهیر اصفهان در این اتاق مدفونند. ویرانه‌هایی که در اثر اقدامات شهرداری اصفهان ایجاد شده به شرح ذیل

تکیه بانو امین

این تکیه جنب تکیه آقامجلس و کنار خیابان آزادگان واقع است و مدفن تنها بانوی مجتهده جهان اسلام حاجیه خانم امین است. در حیاطهای تو در توی این بقعه و حجرات و اتاقهای اطراف آن تعداد زیادی از معاریف خاندان امین مدفونند. از ویژگیهای تکیه بانو امین وجود سنگ قبرهای مرمر با زیباترین و ظریفترین تزیینات و خطوط است. متأسفانه در نوسازیهای اخیر ویرانی‌های زیادی به شرح ذیل در بنا راه یافته:

- ۱- تخریب کامل حیاطها. بنا به اظهار مردم، در دو سال اخیر تصمیم بر احداث یک جایگاه بنزین بر روی ویرانه‌های این حیاط گرفته شد که از طرف وزیر کشور وقت مخالفت بعمل

حجره‌های تکیه آقامجلس قبل از ویرانی

تکیه آقامجلس بعد از تخریب حجره‌ها و نوسازی

حجره‌های با خاک یکسان شده و سنگ قبرهای صندوقی هم سطح شده تکیه بانو امین

۱- تهدید به تخریب بقعه بنا که به سبب حضور مستمر متولی، مسکوت مانده است.

۲- بالا آوردن سطح گورستان و جابجایی سنگ قبرها بدون کدگذاری، و مفقود شدن تعدادی از سنگ قبرهای شناسایی شده.

تکیه خوانساری

علامه محقق استادالکل بالکل آقا حسین خوانساری و فرزند بزرگوارش آقا جمال الدین خوانساری که از بزرگان علم و اجتهاد و حکمت و فلسفه محسوب می‌شوند در تکیه‌ای که به نامشان شهرت دارد دفن شده‌اند. احداث بنای عظیم بقعه با پلان جالب توجه با کاشیکاریهای زیبا در زمان شاه سلیمان صفوی و بدستور وی صورت پذیرفته است. در این تکیه بیش از ۵۰ تن از مشاهیر اصفهان و بطور اخص علماء مدفونند و بهمین جهت به این بقعه، بقعةالعلماء نیز می‌گویند. این مجموعه در سال ۱۳۷۳ توسط شهرداری اصفهان مرمت غیراصولی شد که به بخشی از آن اشاره می‌شود:

۱- تخریب کامل مسجد دوره صفوی و انباشتن خاکهای حاصله در سردابه کوچک آرامگاه آقا محمدجواد بیدآبادی در تکیه

۲- تخریب کامل حجرات.

۳- هم سطح کردن سنگ قبرها به طوری که بعضی از سنگ قبرهای صندوقی که حاوی زیباترین تزئینات در حواشی بدنه بوده به زیر خاک رفته و پاره‌ای از سنگ قبرها نیز دچار شکستگی و آسیب دیدگی شده است.

تکیه آقا محمد بیدآبادی

آقا محمدبن محمد رفیع جیلانی از اعظام علماء و حکما، معلم اخلاق و عرفان و صاحب انفاس قدسیه که در جنب تکیه خوانساری مدفون شده است. پس از گذشت سالها از فوت این عالم بزرگ میرزا سلیمان خان رکن الملک نایب الحکومه وقت اصفهان بر فراز قبرش بنایی آجری بنا کرد. این بنا برور زمان به شدت ویران شد اما مدتی بعد توسط خاندان مرحوم حاج شیخ محمود مفید تعمیر و نوسازی شد. در این نوسازی فقط ضلع غربی بقعه که از قدمت برخوردار بود محفوظ ماند. در این تکیه مانند تکایای دیگر تعداد زیادی از علماء، شعرا و اطباء مدفونند.

اقدامات انجام شده توسط مجموعه فرهنگی مذهبی تخت فولاد وابسته به شهرداری عبارتند از:

تکیه آقا محمد بیدآبادی قبل از تخریب و هم سطح کردن سنگ قبرها

تکیه خوانساری قبل از بازسازی

نمونه‌ای از سنگ قبور جدید

مادر شاهزاده و احداث بنای جدید مسجد در جنب صحن بقعه.

۲- تخریب کامل سنگ قبرهای با ارزش در صحن و باغچه‌ها که کپی تصاویر قدیمی آن در آرشیو هیئت پژوهشی تخت فولاد موجود است.

۳- نصب سنگ قبرهای جدید که به هیچ وجه با این مجموعه با ارزش و شخصیت بزرگان و معاریف مدفون در آن تناسب ندارد.

۴- بازسازی غیراصولی کتیبه سردر.

۵- تخریب کامل حجرات اطراف ورودی.

۶- هم سطح نمودن قبرها و جابجایی آنها بطوریکه با شواهد و مدارک کافی می‌توان گفت که بسیاری از سنگ قبرها بر روی قبر اصلی قرار ندارد. منجمله برای عالم فرزانه میرزا فخرالدین فرزند آیت الله محمدباقر فشارکی متوفی به سال ۱۲۸۲ هجری قمری دو سنگ قبر یکی در ضلع شمالی و دیگری در ضلع شرقی تعبیه شده است. وجود دو سنگ قبر جدید و قدیم جهت شیخ الاسلام اصفهان در دو نقطه بقعه

سنگ قبرهای تکیه خوانساری بعد از نوسازی

بدون شناسایی سنگ قبرها.

و... همچنین اضافه آوردن تعدادی از سنگ قبرهای جدید نشان از بی سامانی این ساماندهی‌ها دارد.

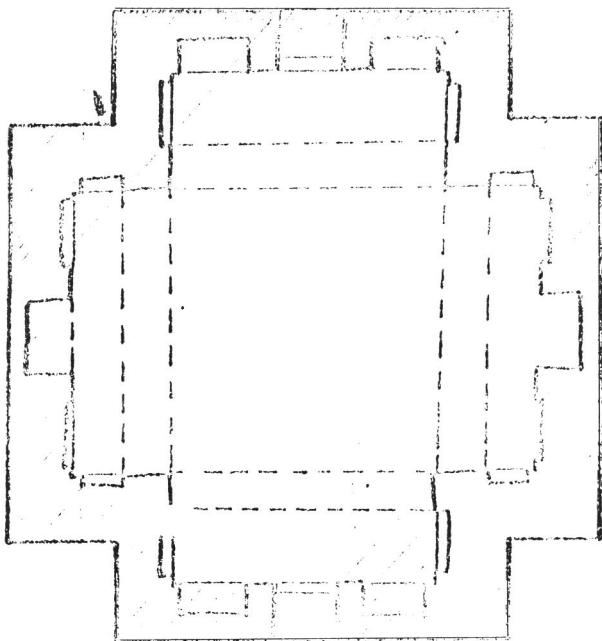
تکیه آقارضی

این تکیه بین تکایای آقامیرزا محمد باقر چهارسوقی و تکیه خوانساری واقع شده و مقبره سید رضی‌الدین محمدبن محمدتقی موسوی شیرازی عالم جلیل فقیه و مفسر قرن دوازدهم هجریست. بقعه به صورت بنای خشتی با پلان چلیپائی از آثار اواخر دوره سلطنت شاه سلطان حسین صفویست و نیز دو حجره قدیمی در ضلع شمال غربی از آثار این دوره که در حال حاضر کاملاً از بین رفته است. در داخل بنا و صحن این تکیه بسیاری از اولاد و اعقاب این عالم جلیل‌القدر مدفونند. اقدامات انجام شده در طرح ساماندهی این تکیه توسط مجموعه فرهنگی تخت فولاد به شرح ذیل است:

۱- انهدام کامل بنای بقعه.

۲- انهدام کامل حجرات اطراف.

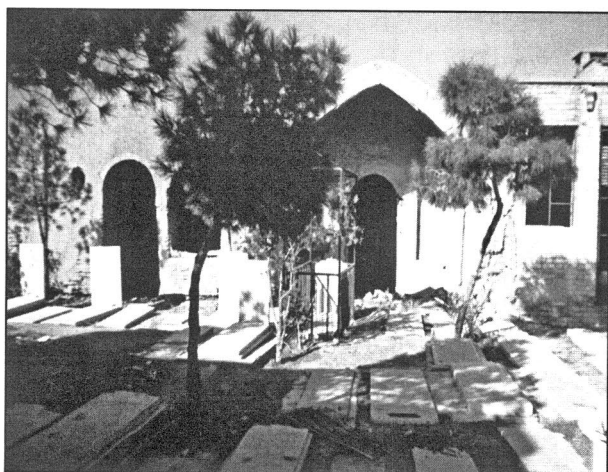
۳- انهدام کامل آرامگاه خانوادگی سرلته‌ها در جنب حجرات

نقشه تکیه آقارضی که به طور کامل ویران شده.

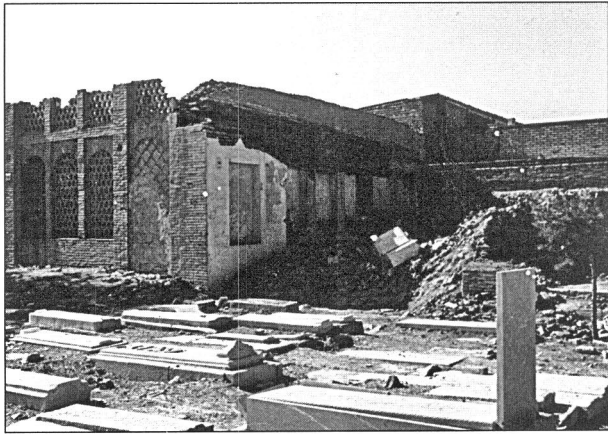
نکبه آقارضا قبل از تخریب.

حجره‌های عربی ویران شده نکبه آقارضا قبل از تخریب.

نکبه آقارضا بعد از تخریب کامل.

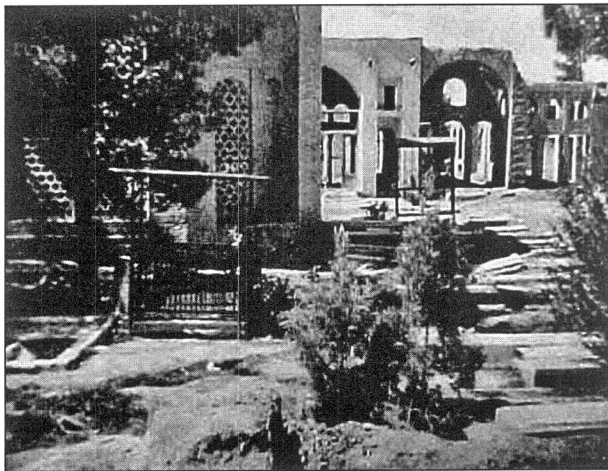
تخریب حجرات اطراف تکیه چهارسوقی.

۲- تهدید به تخریب مسجد تکیه که از معماری جالبی برخوردار است.

۴- تخریب تعدادی از سنگ قبور معاریف که در حجرات مدفون بوده‌اند.

تکیه تویسرکانی

تکیه تویسرکانی در نزدیکی مسجد رکن الملک و جنب تکیه حاج محمدجعفر آباده‌ای واقع شده است. در این تکیه جمع کثیری از علمای عصر قاجار که معروفترین آنان میرزا عبدالغفار تویسرکانی متوفی به سال ۱۳۱۹ ه.ق است و فرزندان آن مرحوم

حجرات تکیه تویسرکانی قبل از تخریب.

۴- محو تعدادی از قبوری که توسط هیئت پژوهشی تخت فولاد شناسایی شده بود.

تکیه چهارسوقی

این تکیه در جنوب مصالای جدید واقع شده و به سبب مسدود بودن اراضی غربی گورستان ورود به این تکیه از طرف خیابان آب ۲۵۰ صورت می‌گیرد.

هرچند این مجموعه به علت دفن علامه فقیه آقامیرزا محمدباقر چهارسوقی صاحب روضات الجنات به این نام شهرت یافته لیکن نشانه‌های کهن‌تری نیز در آن مشاهده می‌شود که نشان از عهد صفوی دارد. در دوره صفویه تکیه چهارسوقی جزو اراضی تکیه آقارضا بشمار می‌رفته و مدفن بسیاری از علمای آن عصر چون ملاحسن جیلانی متوفی به سال ۱۰۹۴ و

حجره‌های تکیه چهارسوقی قبل از تخریب.

فرزندش آقاحسین گیلانی متوفی به سال ۱۱۲۹ هجری قمریست...

بنای آرامگاه و حجرات قدیمی و همچنین مسجد زیبا و حجرات طرفین آن از آثار مرحوم رکن الملک شیرازی است. متأسفانه در سالهای اخیر دخل و تصرفات زیادی در این مجموعه صورت گرفته که به شرح ذیل است:

- ۱- تخریب کامل حجرات اطراف صحن.
- ۲- تخریب کامل حجرات و تالارهای جنب مسجد که دارای ستونهای گچبری زیبایی بودند.

تکیه تویسرکانی بعد از نوسازی.

به خاک سپرده شده‌اند. حجرات اطراف بقعه در گذشته دارای ستونهای سنگی جالبی بود این بنا در ساماندهی‌های اخیر خسارات زیادی را متحمل شده:

- ۱- تخریب کامل حجرات و انهدام سرستونها و ستونها که بخشی از آن در کنار تکیه بر روی هم انباشته شده است.
- ۲- جابجایی سنگ قبرها: متأسفانه علیرغم کدگذاری هنگام جابجایی و یا نصب مجدد تعداد زیادی از سنگ قبرها به صورت اضافی در کنار تکیه بر روی هم انباشته شده که متأسفانه در بین آنها تعدادی از سنگ قبرهای کدگذاری شده به چشم می‌خورد.

انباشت سنگ قبرهای تخریب شده تکیه تویسرکانی.

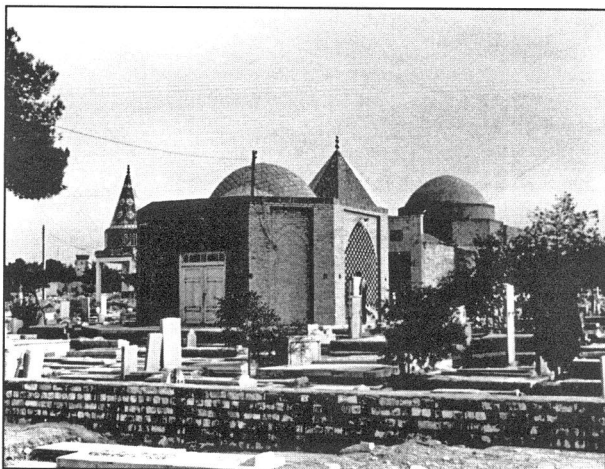
تصاویر موجود پیداست بسیار زیاد و به شرح ذیل است:

- ۱- تخریب کامل حجرات شرقی، جنوبی و شمالی با بلدوزر و جمع‌آوری آوارها با لودر بطوریکه تعداد زیادی از سنگ قبرها از بین رفته است.
- ۲- تخریب کامل تکیه آغا‌باشی در غرب تکیه.
- ۳- جابجایی کامل سنگ قبرها بدون کدگذاری و رعایت امانتداری که مورد اعتراض شدید مردم اصفهان و بازماندگان مدفونین بقعه قرار گرفت.

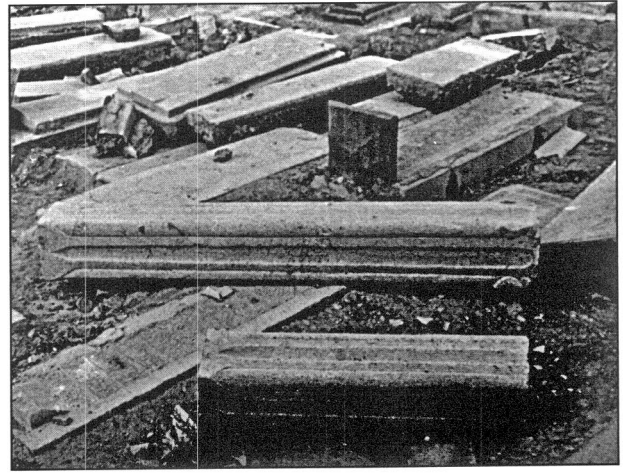
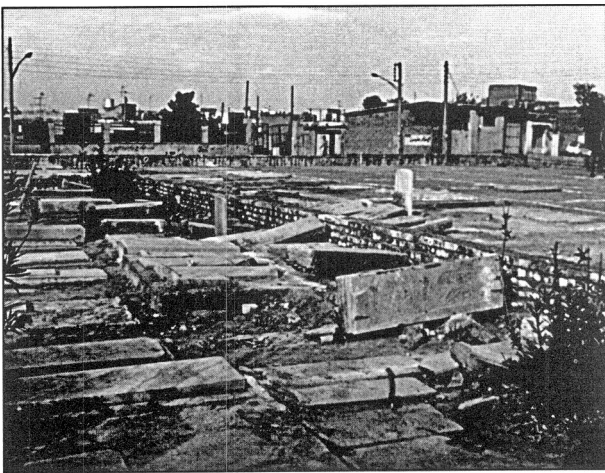
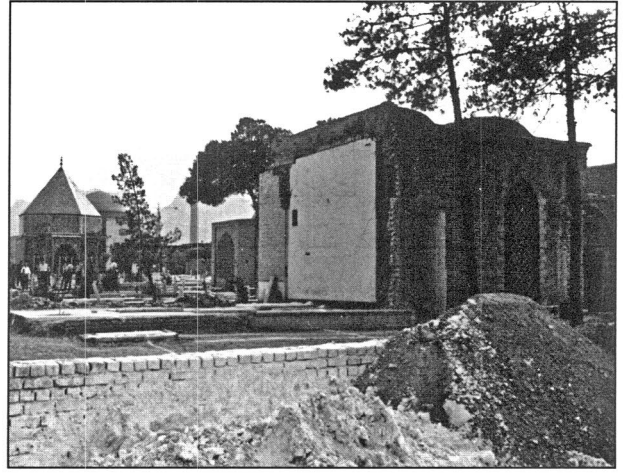
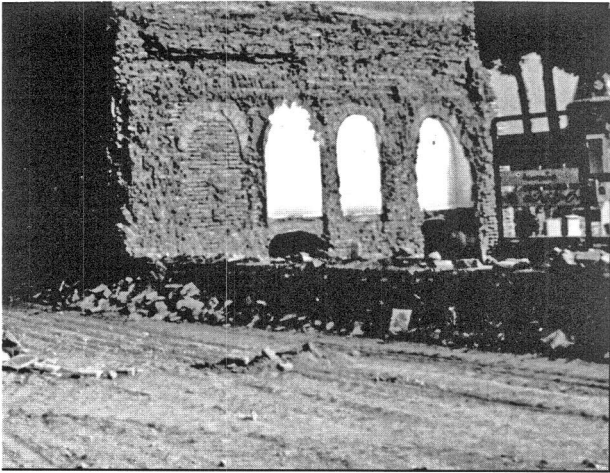
تکیه سید العراقین و تکیه آغا‌باشی

این تکیه به نام حاج سید عبدالحسین مدرس خاتون آبادی ملقب به سیدالعراقین و از تکایای معروف دوره پهلوی است. مرحوم سید العراقین عالم عامل و جلیل‌القدر پس از فوت مرحوم حاج آقا نورالله نجفی در سال ۱۳۴۶ هجری قمری به عنوان رئیس‌العلماء و رئیس حوزه علمیه اصفهان شناخته شد. وی در سال ۱۳۵۰ هجری قمری وفات یافت و در اراضی شرقی تکیه خاتون آبادی مدفون گردید.

دهها تن از علماء بزرگ اصفهان، ادبا، شعرا، حکما و سیاسیون در بنای بقعه اصلی، صحن، حجرات جنوبی، غربی، شمالی و شرقی تکیه مدفونند. صدمات وارده بر این بنا چنانکه از

تکیه سیدالعراقین در حال تخریب.

تخریب قبور و حجرات تکیه سیدالمراقین و آغاباشی.

تکیه فاضل سراب

این تکیه به جویبارهای نیز معروف است و در خیابان فیض روبروی مسجد رکن الملک قرار دارد و مدفن مولی محمد بن عبدالفتاح تنکابنی معروف به فاضل سراب از اکابر علما و فقها و از شاگردان بنام علامه محمدباقر مجلسی و محقق سبزواری است.

بنای بقعه از آثار زیبای دوره صفویه است. ورودی بنا را سردر بلند آجری به شکل هشتی تشکیل می‌داد. صحن وسیع آن حجرات متعددی در شمال، شرق و غرب داشت و در حدفاصل دو حجره راه پله‌ای ساخته بودند. سرتاسر هره لب بام با آجرهای لعابدار تزئین شده بود که تا سال گذشته این تزئینات در بالای سه حجره شمالی نمایان بود. بنای بقعه از معماری جالب و خاصی برخوردار است. تکیه فاضل سراب مدفن بیش از ۱۷ تن از

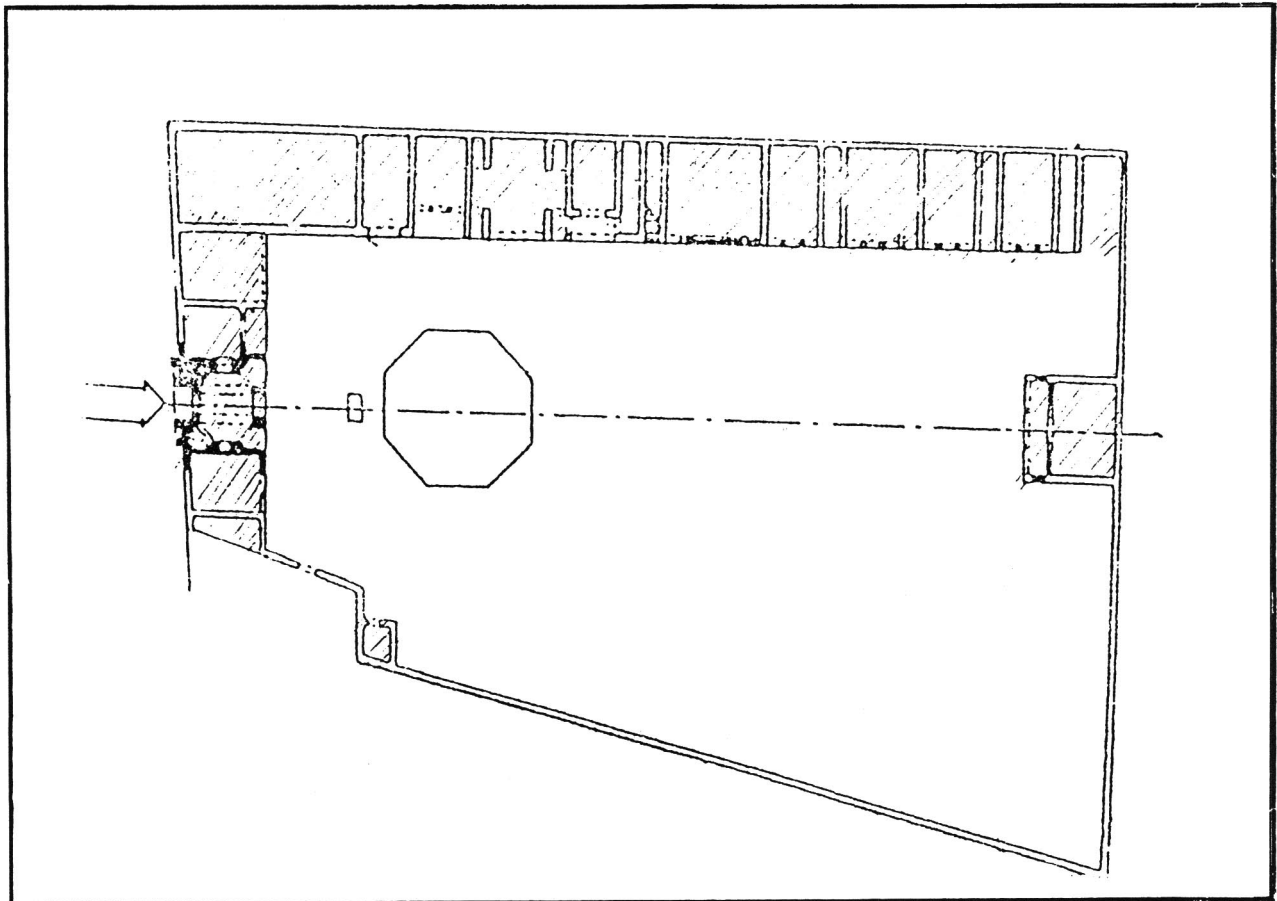
معاریف اصفهان است. ویرانی‌هایی که در پس نوسازی اخیر بر بنا وارد شده به شرح ذیل است:

- ۱- تخریب کامل حجرات اطراف که پاره‌ای از آنها متعلق به دوره صفویه بود.
- ۲- تخریب کامل سردر و هشتی ورودی.
- ۳- هم سطح کردن کلیه قبور با کف صحن.

تکیه شهشانی

تکیه کوچکی است که در بین تکایای جهانگیر خان قشقایی و تکیه فاضل سراب قرار دارد این تکیه مدفن عالم جلیل و فقیه فرزانه آقامیرسیدمحمد شهشانی است.

در نوسازی‌های اخیر تکیه جهانگیرخان این تکیه که همجوار با آن بود نیز مورد تخریب قرار گرفت اهم این ویرانی‌ها به شرح

نقشه تکیه فاضل سراب. نقاط هاشور خورده کاملا ویران شده است.

دیر لئی کامل سردر و هشتمی تکیه فاضل سراب.

تخریب حجرات دوره صفوی و نوسازی آن.

آقا میرسید محمدشهبهانی و حاج میرزا بدیع بن سیدمصطفی معروف به رضا توفیقی عالم، ادیب فقیه، شاعر و خطاط باشد.

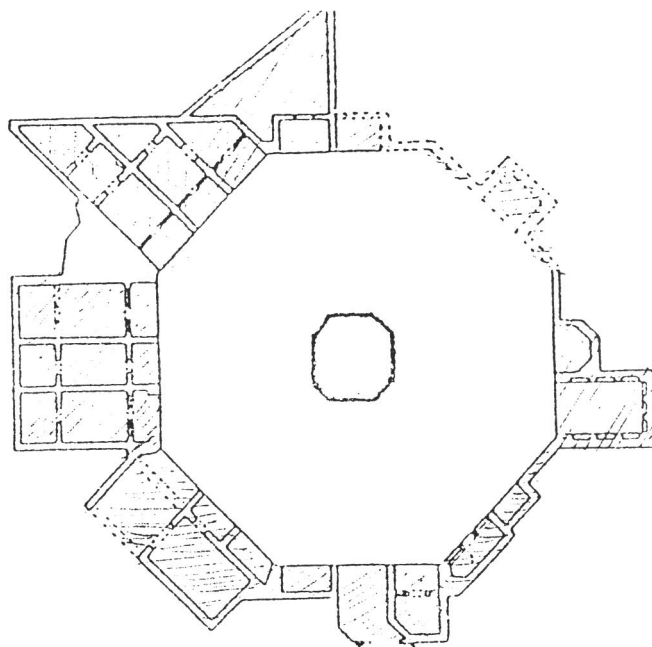
تکیه جهانگیرخان قشقایی

این تکیه که به تکیه آقا محمدترک نیز معروف است، مدفن حکیم و فیلسوف بزرگوار جهانگیرخان قشقایی است. عده‌ای از علما و شاگردان آن مرحوم در اطرافش مدفون هستند. این بنا بین تکیه ابوالمعالی و شهبهانی واقع شده. روند نوسازیهای اخیر این بنا به شرح ذیل است:

- ۱- احداث بنای آرامگاه حکیم که بیشتر به چایخانه سنتی و کلاه فرنگی شبیه است تا مقبره.
- ۲- هم سطح کردن سنگ قبرها.
- ۳- تراشیدن و پاک کردن اسامی جلاله و آیات قرآنی از سر لوحه سنگ‌های قبرها.

تکیه ابوالمعالی

این تکیه جنب تکیه جهانگیرخان قشقایی قرار دارد. بانی بنا حاج میرزا احمد ملاباشی است که پس از فوت استاد و پدر زن خود آقا میرزا ابوالمعالی کلباسی عالم فاضل و فقیه کامل، بنا را ساخت. حجرات اطراف صحن و داخل بقعه محل دفن بیش از بیست تن از اعظام و اکابر علما بوده است. تخریبی که در بنا صورت گرفته به شرح ذیل است:

تکیه شهبهانی. نقاط هاشور خورده به طور کامل ویران شده است.

ذیل است:

- ۱- تخریب کامل حجرات اطراف.
- ۲- هم سطح کردن قبور و محو اسامی جلاله و آیات قرآنی از سر لوحه سنگ قبرها.
- ۳- متأسفانه اثری از دو سنگ قبری که در داخل بقعه وجود داشت دیده نمی‌شود که احتمال دارد که این دو قبر متعلق به

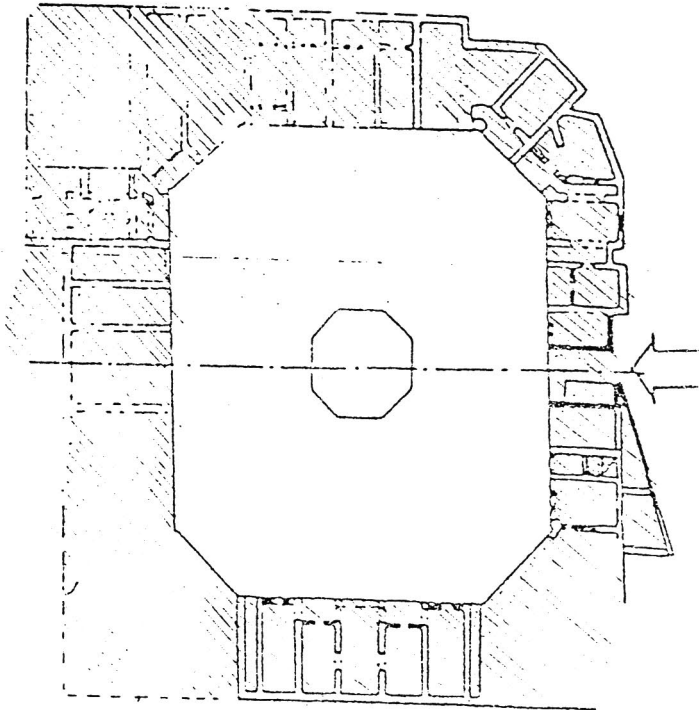

تسطیح قبور و تخریب حجرات تکیه ابوالمعالی.

۱- تخریب حجرات اطراف صحن.

۲- نوسازی غیر اصولی بقعه و تعبیه شبکه‌های نورگیر آهنی با نقش آجر بجای شبکه‌های قدیمی آجری.

۳- تخریب ورودی و حجرات اطراف آن.

قسمتهای هاشور خورده تکیه ابوالمعالی کاملاً ویران شده است.

سایر تکایا:

متأسفانه در پی روند سریع تخریب بناها و تکایا تکیه آباده‌ای، زرگرا، خواجویی، تکیه مقدس، تکیه بهشتی، تکیه یزدخواستیها و تکیه خلیلیان زیر چنگال بلدوزرها ویران شدند.

تکیه فاضل هندی که حضرات مدعی نوسازی آن هستند نیز دچار تخریب شد. هر چند آرامگاه زیبایی بر فراز قبرش احداث کرده‌اند لیکن بسیاری از قبور مومنین و شخصیتها در این تهاجم فرهنگی از بین رفته است. سنگ قبور بسیاری از شخصیتهای داخل بقعه ویران گردیده و بجای آن سنگ قبرهای جدیدتر با بدترین کیفیت از نظر جنس، خطوط و تزئینات جایگزین شده است.

علاوه بر اینها از بسیاری از تکایای خانوادگی نیز ویرانه‌هایی بیش باقی نمانده است.

تکیه مادر شاهزاده، تکیه میرفندرسکی، تکیه آقا محمد بیدآبادی، تکیه خاتون آبادی نیز بگفته تکیه بانها و خادمین آن در معرض تهدید جدی و تخریب قرار دارند. اگر اقدام عاجلی توسط سازمانهای متولی میراث فرهنگی و مسئولین طراز اول کشور و مراجع عظام صورت نپذیرد بزودی قبرستانی فاقد هرگونه هویت فرهنگی و تاریخی در پیش روی خواهیم داشت.

در پایان اشارهای به لزوم حفظ و نگهداری این گورستان از سه جنبه لحاظ می‌گردد:

- ارج نهادن به مقام علماء و حفظ مرقد و مزار آنها.
  - سابقه طولانی و آثار تاریخی پرشمار این مجموعه.
- و وجود مجموعه‌ای از زیباترین سنگ قبرها با خطوط و تزئینات عالی.

و پیشنهاداتی به این جهت به استحضار می‌رساند:

- ۱- هر نوع دخل و تصرف و ساماندهی اعم از تخریب، مرمت، توسعه، تغییر بنا، جابجایی سنگ قبرها، تعریض گذرگاهها، ایجاد فضای سبز و محوطه سازی بعد از تصویب شورای فنی سازمان و صدور مجوز باید با حضور کارشناس میراث

فرهنگی انجام شود.

۲- در تمامی طرحها حفظ شئونات قبرستان و علما در اولویت باشد.

۳- از تراشیدن و محو کردن آیات متبرکه قرآن از روی سنگها جداً خودداری شود.

۴- از هم سطح سازی قبور مشاهیر و علما پرهیز شود.

۵- در بازپیرایی تکایا از مصالح بومی سنتی و همگون با محیط تاریخی استفاده شود.

۶- تعمیرات و ساماندهی تکایای میرزا رفیعا، بابارکن الدین، میرفندرسکی، مادر شاهزاده در اولویت قرار گیرد.